

УДК 94(411).08+94(470+571) «1876/1877»

А. В. Гончаренко

**СХІДНЕ ПИТАННЯ ТА БРИТАНСЬКО-РОСІЙСЬКІ ВІДНОСИНИ
(ГРУДЕНЬ 1876 – КВІТЕНЬ 1877 РР.)**

Проблема історії зовнішньої політики держав і міждержавних відносин є одним з пріоритетних напрямків дослідження в історичній науці. Значною мірою це стосується історії британсько-російських відносин, яка налічує вже понад 450 років. Негативним фактором їх розвитку, особливо у XIX ст., було Східне питання та суперництво двох держав за встановлення економіко-політичного контролю над Балканами та Близьким Сходом. Пізніше до близькосхідно-балканського вузла протиріч додалася боротьба за встановлення домінуючого впливу в Середній Азії.

У світлі цих подій особливу цікавість становить історія британсько-російських відносин у період Східної кризи 1875–1878 рр., яка призвела до значних політико-правових змін на Євро-Азійському континенті, визначивши розвиток відносин між обома країнами в наступні десятиліття.

Дослідженню британсько-російських відносин у 70 рр. XIX ст. присвячено велику кількість робіт істориків різних країн.

Характеризуючи радянську історіографію проблеми, треба відзначити фундаментальну працю "Історія дипломатії", колективні монографії "Міжнародні відносини на Балканах. 1856–1878 рр.", "Східне питання в зовнішній політиці Росії. Кінець XVIII – початок XX ст." та роботу В. М. Виноградова [1–4].

Серед досліджень російських істориків другої половини 90-х рр. XX – початку XXI ст. необхідно виокремити колективні праці "Росія та Чорноморські протоки (XVIII–XX ст.)" "Історія зовнішньої політики Росії. Друга половина XIX ст.", а також роботи О. Б. Широкограда, В. Н. Виноградова, О. Айрапетова, М. В. Скрицького [5–10].

В зарубіжній історіографії питання можна відзначити біографії відомих державних та політичних діячів Великобританії другої половини XIX ст. – Б. Дізраелі та Р. Солсбері. Перша написана британськими істориками Д. Баклем і В. Маніпенні, а друга належить перу Г. Сесіла [11; 12]. Велике значення при дослідженні порушеної проблематики має робота одного з засновників Школи Слов'янських досліджень Лондонського університету Р. Сетон-Ватсона "Дізраелі, Гладстон та Східне питання" [13]. Безпосередньо подіям Східної кризи 1875–1878 рр. у британській історіографії присвячено роботу професора Р. Міллмана "Британія та Східне питання. 1875–1878." [14]. Важливою є праця професора Лондонської школи економіки Д. Лівена, в якій він досліджує історію Росії у взаємозв'язку її відносин з Британською, Османською та Австро-Угорською імперіями [15].

В українській історіографії означена проблема практично не досліджувалася, оскільки вітчизняні вчені зосереджені, перш за все, на вивченні питань, що постали перед вітчизняною дипломатією після здобуття Україною незалежності. Однак еволюція британсько-російських відносин в контексті Східного питання в 70–80 рр. XIX ст. в українській історичній науці залишається ще зовсім не дослідженою. Частково це завдання було реалізовано нами у попередніх дослідженнях [16].

Крім того, розбіжності в роботах істориків не сприяють об'єктивному висвітленню проблеми, що досліджується. Тому ми, на основі аналізу маловідомих джерел, використовуючи праці дослідників різних країн, ставимо за мету проаналізувати політику Великобританії та Росії у Східному питанні в грудні 1876 – квітні 1877 рр. та дослідити британсько-російську дипломатичну боротьбу навколо шляхів урегулювання Східної кризи.

У липні 1875 р. у Боснії та Герцеговині почалось антитурецьке повстання, яке викликало початок Східної кризи 1875–1878 рр. – одного з великих міжнародних конфліктів другої половини XIX ст. У результаті провалу миротворчої місії консулів шести провідних європейських країн до Герцеговини в серпні-жовтні 1875 р., відмови Порти виконувати ноту Д. Андраші від 30 грудня 1875 р. та неприєднання Великобританії до Берлінського меморандуму (13 травня 1876 р.) становище в Близькосхідно-Балканському регіоні загострилось. Початок повстання в Болгарії у квітні 1876 р., оголошення Чорногорією та Сербією війни Османській імперії у червні 1876 р. – усе призвело до поглиблення Східної кризи, внаслідок чого в листопаді 1876 р. Великобританія, Росія та інші європейські країни погодилися із скликанням у турецькій столиці міжнародної конференції зі Східного питання.

Лондонський кабінет вирішив відправити до Стамбула міністра в справах Індії маркіза Р. Солсбері, який разом з послом сером Г. Елліотом повинен був представляти інтереси уряду Її Величності на конференції. Р. Солсбері належав до групи консерваторів, які вважали, що не потрібно ускладнювати конфронтацію з Росією, оскільки бачили в ній протизагроз найголовнішому супернику Великобританії в Європі – Німеччині. Крім того, Р. Солсбері на відміну від прем'єр-міністра Б. Дізраелі вважав найбільш перспективним напрямком британської експансії не Азію, а Африку, де не могло бути ніяких зіткнень з Росією [6, с.190].

Вибір Р. Солсбері представником Великобританії на міжнародній конференції зі Східного питання британська громадськість розцінила як поразку Б. Дізраелі, який раніше отримав від королеви Вікторії титул лорда Біконсфілда. Крім того, закордонні спостерігачі називали його сприятливим для ліберальної партії, а лідер опозиції В. Гладстон наголошував, що цей вибір – найбільш вдалий крок уряду з того моменту, як Східна криза спалахнула знову [14, с.112].

Р. Солсбері, який під час своєї подорожі здійснив турне по європейським столицям, прибув до турецької столиці 5 грудня 1876 р. Після бесід з австро-угорським, німецьким та французьким керівництвом у

Р. Солсбері склалось враження, що "спроба збереження цілісності Османської імперії переживала кризу" [17, с.112]. Майже всі урядовці, з якими зустрічався британський дипломат, вважали, що час Порти завершується. Крім цього, Р. Солсбері впевнився в нестійкості "Союзу трьох імператорів" та в існуванні суттєвих внутрішніх протиріч між країнами-учасниками цього альянсу.

Б. Дізраелі уважно спостерігав за вояжем Р. Солсбері по Європі та ще 29 листопада 1876 р. відправив міністру в справах Індії депешу з оцінкою ситуації на Близькому Сході та формулюванням найближчих завдань британської дипломатії на конференції. Згідно з цим документом будь-який мир, умови якого не передбачають окупації Оттоманської імперії, міг стати тріумфом Великобританії [11, с.103].

Крім депеші, 1 грудня 1876 р. лорд Біконсфілд відправив маркізу Солсбері таємну інструкцію, яка торкалась найважливішого, на його думку питання, – пропозиції Росії щодо окупації європейських провінцій султана. Про існування цього документа не було відомо навіть уряду. Інструкція глави консервативного кабінету передбачала таку програму дій: "Якщо питання про окупацію буде внесено на конференцію, то позиція, зайнята вами, може бути такою: Англія не скаже визначено, що вона проти окупації Туреччини з тимчасовою метою, ...лише як за повної згоди Порти... Якщо Порті це буде надано для розгляду у вигляді ультиматуму, то ...Порта погодиться на окупацією за умови, якщо це виконає не прикордонна держава, оскільки це може призвести до війни; Порта не повинна бути проти окупації Англією... Туреччина з цим погодиться, якщо під час переговорів виявиться невідворотність окупації. Російська схема окупації – Болгарія – Росія, Боснія – Австрія, а наш флот у Константинополі – була б досить ризикованою, якщо не фатальною" [11, с.105].

Російський імператор Олександр II і канцлер О. М. Горчаков розуміли, що міжнародна конференція може бути останньою спробою мирного врегулювання Східної кризи, тому представником Росії на конференцію було обрано, можливо, одного з найкращих дипломатів того часу – М. П. Ігнат'єва. На початку жовтня 1876 р. він отримав як інструкцію доповідь О. М. Горчакова під час однієї з нарад у Ливадії і записку керуючого справами МЗС Російської імперії О. Г. Жоміні з доповненнями російського канцлера, в якій визначалися завдання майбутньої конференції [18]. У записці було відзначено: "Англійські пропозиції можна було б прийняти за основу..., унаслідок їх незначної визначеності. Завдання конференції полягає в тому, щоб надати їм точне практичне окреслення, розвинути подробиці та вказати засоби виконання" [18, с.440]. У цьому документі розглядалися різні варіанти вирішення болгарського, сербського та чорногорського питань. Що стосується майбутньої долі Боснії та Герцеговини, то в записці зазначалося, що "вживання заходів, які б надавали населенню контроль над урядовими чиновниками та які б забезпечували захист мешканців від сваволі, – бажана мета реформи". Одночасно підкреслювалося, що "вся сутність полягає в засобах застосування та в гарантіях виконання" [18, с.442].

У доповненнях М. П. Ігнат'єва вказувалося, що під час конференції треба обговорити думку про необхідність вилучення з Боснії та Герцеговини будь-яких османських чиновників та про розташування регулярних султанських військ у визначених фортецях та повному виключенні іррегулярних військ. Області під управлінням чиновників з місцевого населення отримали б, на думку графа М. П. Ігнат'єва, широку автономію. Щодо вищої адміністративної влади Боснії та Герцеговини, то найкращим кроком було б призначення турецького губернатора, але за умови його ухвалення великими державами [18, с.443].

6 грудня 1876 р. почалися попередні британсько-російські переговори, під час яких Р. Солсбері та М. Ігнат'єв швидко знайшли спільну мову та намагались розробити компромісний план вирішення Східного питання. Британський міністр привіз до Стамбула проект реформ, який він обговорив з своїм російським колегою під час попередніх переговорів [19, с.541–542]. Цей проект розвивав ідеї глави Форін офісу Е. Дербі про місцеву адміністративну автономію для Боснії та Герцеговини. Під час попереднього обговорення питання про тимчасову окупацію Боснії та Герцеговини як гарантії проведення реформ між М. Ігнат'євим та Р. Солсбері виникли певні розбіжності. Британський представник заявив, що "не визнає необхідності у створенні поряд з турецькою армією будь-якої іншої матеріальної сили, крім поліції з християн, під управлінням європейців, яка б знаходилась у розпорядженні наглядової комісії" [20, арк.758].

У російського дипломата було два проекти. Перший (проект-максимум) про майбутній автономний устрій Болгарії розробили російський консул у Пловдиві О. Церетелев та американський консул у Стамбулі Ю. Скайлер. Цей документ передбачав адміністративну автономію Болгарії з християнським губернатором, якого призначали на п'ять років, створення національної гвардії [6, с.190–191; 8, с.22].

Другий проект, розроблений М. П. Ігнат'євим, передбачалося оприлюднити в разі відмови британської делегації підтримати проект-максимум. Згідно з цим планом Болгарія розділялась на дві автономні провінції – Західну та Східну під керівництвом християнських губернаторів [21, с.496–502].

Крім того, проект М. П. Ігнат'єва також передбачав status quo для Сербії та Чорногорії, територіальне розширення цих князівств. Боснії та Герцеговині пропонувалося надати місцеву автономію, засновану на широкому самоврядуванні.

О. М. Горчаков запропонував російському представнику проголосити спочатку проект-максимум, а у випадку, якщо його буде відкинуто, – мінімум, оскільки у Санкт-Петербурзі вважали, що прийняття на конференції російського проекту-мінімуму "буде значним результатом, який позбавить нас від військової кампанії..." [19, с.550–551]. Якщо ж обидва проекти були б відкинуті, то тоді, як вважав О. М. Горчаков, треба зафіксувати думку М. П. Ігнат'єва у протоколі та не ухилятися від нього. У

тому випадку, якщо проект Р. Солсбері надавав серйозні гарантії, російський дипломат отримав інструкцію, згідно з якою він міг погодитися з ним.

З 11 по 22 грудня 1876 р. у приміщенні російського посольства під головуванням М. П. Ігнат'єва проходили попередні засідання Стамбульської міжнародної конференції, які відбувались без участі султанських делегатів. До турецької столиці уряди провідних країн Європи направили своїх посланців. Австро-Угорську імперію представляли її посол у Стамбулі граф Ф. Зічі та барон Г. Каліче. Вони отримали інструкцію не виходити за межі пропозицій ноти Д. Андраші (грудень 1875 р.) і Берлінського меморандуму (травень 1876 р.) та не допустити, щоб у питанні про покращення долі християн будь-яка з держав зіграла виключну роль.

Німецький делегат барон фон Вертер повинен був, згідно з отриманими від О. фон Бісмарка вказівками, приєднатися до будь-якої пропозиції, підтриманої Габсбурзькою монархією та Росією.

Франція відправила на конференцію своїх представників барона де Бургоена та графа Шодорді. В офіційній інструкції французького міністерства закордонних справ, що хоча Франція не має безпосередніх інтересів на Балканах, вона не може залишатися байдужою до долі християн і повинна сприяти згоді між державами. У той же час, французькі представники отримали цілком таємну інструкцію, згідно з якою вони були повинні підтримати Росію [22, с.111].

Італія делегувала на міжнародну конференцію графа Корті.

Під час роботи конференції між Р. Солсбері та Г. Елліотом виявились певні розбіжності у поглядах щодо майбутньої долі балканських провінцій Порти. Останній повністю підтримував традиційну британську доктрину *status quo* та постійно перешкоджав Р. Солсбері досягти компромісу з М. Ігнат'євим у справі мирного врегулювання Східної кризи. Такі дії посла Великобританії в Османській імперії призвели до того, що Р. Солсбері почав вимагати від прем'єр-міністра Б. Дізраелі та керівника Форін офісу Е. Дербі відкликання Г. Елліота зі Стамбула, щоб останній не заважав йому в здійсненні його важкої місії. Але на Даунінг-Стріт відмовилися виконувати вимогу міністра у справах Індії [4, с.142].

На конференції М. Ігнат'єв відразу ж запропонував свій проект надання автономії Боснії та Герцеговині, який раніше обговорив з Р. Солсбері. Це викликало негативну реакцію з боку австро-угорських представників, які наполягали на адміністративному розподілу Боснії та Герцеговини. Але М. П. Ігнат'єв вважав, що у випадку надання автономії бажано було б мати більш або менш значні територіальні одиниці [23, 288–288 зв.].

У результаті довготривалих дискусій та розбіжностей серед британських представників М. Ігнат'єву вдалось досягти компромісу з Р. Солсбері та провести свій план з частковими змінами, згідно з яким Болгарія поділялась на дві частини, до яких входили етнічні болгарські території, Боснія та Герцеговина отримувала автономію, територіально розширювались Сербське та Чорногорське князівства [6, с.191; 8, с.23].

Під час останньої попередньої наради М. П. Ігнат'єв, щоб продемонструвати готовність Росії у випадку негативної позиції Порту почати військові дії та щоб змусити останню виконати рішення міжнародної конференції, заявив, що "розроблені проекти... складають мінімум наших вимог на користь християн" і що "ми примусимо Туреччину прийняти їх". Крім цього, російський посол попередив, що Росія залишає "за собою повну свободу дій у випадку відмови Туреччини" та запропонував державам, "щоб вони подумали про засоби попередження війни", яку Росія усіма силами намагалась не допустити [24, арк. 372зв.–373зв.].

З 23 грудня 1876 р. по 20 січня 1877 р. у приміщенні турецького адміралтейства відбулося 9 пленарних засідань міжнародної конференції під головуванням турецького міністра закордонних справ Савфет-паші. Відразу ж після офіційного відкриття конференції під гарматні постріли Савфет-паша повідомив делегатів провідних європейських країн про запровадження султаном Абдул-Хамідом II конституції Османської імперії, яка проголошувала особисту свободу, рівність прав, недоторканність майна та помешкання та ін. У своїй промові турецький урядовець заявив, що ця велика подія робить непотрібною саму конференцію, як таку, що втратила усякий сенс, оскільки конституція надала всій імперії ті реформи, котрі держави вимагали лише для Балкан [2, с.307; 25, с.323–324].

Після такого кроку турецького керівництва перед учасниками конференції постало питання, що робити далі. Російський делегат запропонував силою примусити Порту прийняти рішення держав. Р. Солсбері теж наполягав на цьому [1, с.108]. Але як з'ясувалося далі, він висловлював лише свою особисту думку, Е. Дербі та декого з міністрів, що були налаштовані на користь досягнення домовленості з Росією, але не прем'єр-міністра Б. Дізраелі та більшої частини консервативної партії [2, с.308].

Намагаючись якось вплинути на османський уряд, 26 грудня 1876 р. Р. Солсбері під час аудієнції у султана вимагав прийняття пропозицій великих держав. Абдул-Хамід II відповів, що він "особисто згоден прийняти поради Європи, але не може це зробити, беручи до уваги хвилювання в масах, жертвою якого він міг бути, якщо б спробував поступитися". У відповідь на це британський дипломат заявив, що якщо Порта "зовсім не буде рахуватися з думкою Лондонського кабінету, та не погодиться з отриманими вимогами, вона не зможе більше ні в якому разі розраховувати на матеріальну, моральну або навіть фінансову підтримку з боку Англії" [26, арк. 883зв.]. Але навіть це не подіяло на султана. Повернувшись до своєї резиденції, міністр у справах Індії віддав розпорядження адміралу Драммонду залишити стоянку в Безикській бухті та відпливти британській ескадрі з турецьких вод.

Демарш з боку Р. Солсбері викликав у Лондоні та Санкт-Петербурзі прямо протилежну реакцію. Канцлер О. Горчаков відправив телеграму М. Ігнат'єву, в якій відзначив, що Олександр II у цілому схвалює переговори

з маркізом Р. Солсбері та пропонує продовжити обмін думками, сподіваючись досягти домовленості з Уайтхоллом.

На Даунінг-Стріт такі дії британського урядовця розцінили як перевищення повноважень. Лорд Біконсфілд заявив, що "Солсбері знаходиться у владі забобонів та не розуміє, що його відправили до Константинополя для того, щоб не пустити росіян у Туреччину, а не зовсім для того, щоб створювати ідеальні умови для турецьких християн" [2, с.308; 11, с.111]. Для протидії Р. Солсбері Б. Дізраелі відправив до Стамбула свого спеціального емісара М. Батлер-Джонстона, який мав широкі зв'язки в османських правлячих колах [13, с.129].

Крім цього, урядова преса почала кампанію, спрямовану проти самостійних дій міністра у справах Індії. Один з лідерів ліберальної партії В. Харкур, характеризуючи позицію британських газет, відзначив: "З тих пір, як лорд Солсбері відправився здійснювати свою серйозну та відповідальну місію, урядова преса висміює його пропозиції, відкидає його авторитет, закликає європейські держави... виступити проти нього, підбурює Порту відмовитися від його порад та запропонованих ним вимог" [4, с.142-143].

1 січня 1877 р. султанський уряд запропонував власний план вирішення Східного питання, який відкидав майже всі положення проекту Ігнат'єва-Солсбері та передбачав лише деякі поступки місцевому населенню. Учасники міжнародної конференції прийняли його до розгляду. Австро-угорські дипломати, після того, як ознайомилися з ним, заявили, що "не треба відкидати його у цілому". Граф Шодорді висловив думку, що цей проект можна об'єднати з рішеннями, що були розроблені під час конференції та скласти новий документ, "який повинен задовольнити обидві сторони". У той же час російський посол побачив у ньому лише викладення в новій формі закону про вілайєти 1865 р., в якому були повністю відсутні пропозиції держав. Після довготривалих дискусій йому вдалося переконати своїх колег заявити на наступному засіданні, що контр-проект Порти є неприйнятним [27, арк.604-605].

У відповідь на це османські делегати заявили, що вони не мають інструкцій обговорювати питання про міжнародну комісію, розташування султанських військ, жандармерію, про запропонований спосіб призначення чиновників, суддів і губернатора та про використання сербсько-хорватської мови у провінціях [28, арк.706].

Після цієї заяви турецьких дипломатів М. П. Ігнат'єв запропонував звернутися до Порти з спільним ультиматумом та перенести засідання конференції зі Стамбула до іншого міста. Після тривалої дискусії Р. Солсбері та інші делегати підтримали пропозицію російського дипломата.

15 січня 1877 р. представники європейських країн звернулися до султанського уряду з ультиматумом, вимагаючи прийняття запропонованої ними програми. При цьому кожен з послів заявив, що у випадку відмови від цих вимог, він відразу ж залишить турецьку столицю. Ультиматум поставив османське керівництво перед складною дилемою, вирішити яку повинна була спеціальна велика рада, до складу якої входило 240 турецьких

високопосадовців та голів релігійних громад. 18 січня відбулось засідання ради, яка відкинула пропозиції держав [29, арк.4]. Одночасно великий візир Мідхат-паша запропонував укласти мир з Сербією та Чорногорією.

Унаслідок цього 20 січня 1877 р. міжнародна конференція була змушена припинити свою роботу. Посли великих держав залишили османську столицю.

Єдиним реальним результатом міжнародної конференції було підписання 28 лютого 1877 р. сербсько-турецького мирного договору на основі довоєнного status quo. Але Османській імперії не вдалось домовитися про укладання миру з Чорногорією, оскільки чорногорські правлячі кола вимагали розширення території князівства, на що Стамбул не погоджувався.

Аналізуючи провал ще однієї спроби врегулювання Східної кризи, Р. Солсбері прийшов до висновку, що російський уряд усіляко намагався владнати справу мирним шляхом та відзначав, що на конференції було досягнуто межі поступок з боку Росії [12, с.115–123].

Канцлер О. М. Горчаков у своїй циркулярній депеші до європейських кабінетів відзначав: "Відмова турецького уряду торкається гідності Європи та її спокою" [30, арк.13-15].

Після провалу Стамбульської конференції 1876–1877 рр. російські урядовці вирішили продовжити переговори з австро-угорським керівництвом. Слід відзначити, що канцлер О. М. Горчаков реально відносився до можливості альянсу з Австро-Угорською імперією, розуміючи при цьому, що в умовах складних взаємовідносин з Великобританією та Османською імперією Росія повинна погодитися з певними територіальними поступками Відню на Балканах.

У результаті цього 15 січня 1877 р. у Будапешті російський посол в Австро-Угорщині Є. Новиков та австро-угорський міністр закордонних справ Д. Андраші підписали таємну військову конвенцію. Цей договір забезпечував Росії "сприятливий нейтралітет" Відня у разі можливої війни проти Оттоманської держави та надавав право австро-угорським військам окупувати Боснію та Герцеговину. Крім цього, Габсбурзька монархія зобов'язувалася не поширювати військових операцій на Румунію, Сербію, Болгарію та Чорногорію, а Росія – на Боснію, Герцеговину, Сербію та Чорногорію. Австро-угорське керівництво також погоджувалося на участь Сербського та Чорногорського князівств у війні на боці Російської імперії [31, с.149–153].

18 березня 1877 р. було підписано додаткову австро-російську конвенцію. Цей документ підтверджував Рейхштадтські домовленості та відмову обох країн від планів створення великої слов'янської держави на Балканському півострові. Додаткова конвенція зафіксувала можливі політико-територіальні зміни в результаті війни або розпаду Османської держави та передбачала, що "сторони, маючи за кінцеву мету покращення долі християн та намагаючись не допустити можливості будь-якого плану значної анексії, яка б могла порушити мир та рівновагу в Європі", домовилися обмежити можливі анексії такими територіями: Австро-

Угорщина – Боснією та Герцеговиною, виключаючи Новопазарський санджак, який знаходився між Сербією та Чорногорією, долю якого повинна була визначити спеціальна домовленість, Росія – південно-західною частиною Бессарабії [31, с.153–155].

Аналізуючи обидві Будапештські конвенції, треба відзначити, що Санкт-Петербурзький та Віденський кабінети фактично поділили сфери свого впливу на Балканах. Росія пішла на значні поступки Австро-Угорщині та погодилася з окупацією її військами території Боснії та Герцеговини незалежно від результатів майбутньої війни.

Після підписання австрійсько-російської військової конвенції Росія знову спробувала мирним шляхом урегулювати Східну кризу та змусити султана провести у своїх християнських провінціях обіцяні реформи. З цією метою в лютому 1877 р. до європейських столиць було відправлено російського посла в Стамбулі графа М. П. Ігнат'єва, який повинен був переконати керівництво великих держав у необхідності підписання міжнародної угоди, котра б підтверджувала рішення Стамбульської конференції 1876–1877 рр. Австро-угорські, німецькі та французькі урядовці підтримали російські мирні ініціативи. М. П. Ігнат'єву залишилося лише отримати підтримку Великобританії.

Уайтхолл позитивно зустрів нові спроби Росії нормалізувати становище в європейських володіннях султана, внаслідок чого в лютому 1877 р. прем'єр-міністр Б. Дізраелі та міністр закордонних справ Е. Дербі почали попередні консультації з російським послом П. Шуваловим.

12 березня 1877 р. у Лондоні почалися офіційні переговори П. Шувалова з Е. Дербі. Останній досить скептично зреагував на російські пропозиції, які наголошували на необхідності виконання Портою вимог міжнародної конференції та запропонував власний варіант документа. У британському проекті протоколу в загальних рисах, без згадки про автономію слов'янських провінцій, йшла мова про реформи в Османській імперії, переведення турецьких військ на становище мирного часу та спільні дії держав у разі, якщо їх надії не виправдаються [32, арк.254; 33, арк.14].

Але цей план не влаштовував російського посла, який намагався переконати керівника зовнішньополітичного відомства Великобританії у необхідності певних поступок балканським народам.

М. Ігнат'єв прибув до британської столиці 16 березня 1877 р., тобто в той день, коли Е. Дербі та П. Шувалов обговорювали третій проект протоколу [33, арк.17–18]. Тому всю свою увагу він приділив переговорам з Р. Солсбері, під час яких обговорювалися справи в Центральній Азії та Персії.

31 березня 1877 р. після довготривалих переговорів у приміщенні Форін офісу представники шести провідних європейських країн підписали Лондонський протокол. Він рекомендував султану провести в Боснії та Герцеговині та в інших європейських володіннях реформи, запропоновані учасниками Стамбульської конференції 1876–1877 рр., а також зазначав, що Великобританія та Росія взяли до уваги сербсько-турецький мирний договір

від 28 лютого 1877 р. та переговори з Чорногорією. Крім цього, до протоколу додавалися дві декларації. У першій, яку розробив П. Шувалов, мова йшла про те, що якщо Османська імперія припинить військові дії та приступить до проведення реформ, то Росія почне переговори з турецьким уповноваженими про роззброєння обох сторін. Але якщо Порта буде наполягати та повторяться події, які мали місце в Болгарії, то заходи до роззброєння будуть призупинені [31, арк.156–158].

У другій декларації, автором якої був Е. Дербі, відзначалося, що Великобританія виступає за мир на Балканах та Близькому Сході, але якщо найближчим часом не буде проведено демобілізацію російських та турецьких військ, то вона буде вважати протокол анульованим.

9 квітня 1877 р. султанський уряд офіційно відмовився виконувати вимоги провідних європейських країн та заявив, що розглядає Лондонський протокол втручанням у внутрішні справи Оттоманської держави.

На цей крок турецького керівництва Росія відповіла додатковою мобілізацією ще 9 дивізій, а 24 квітня 1877 р. цар Олександр II підписав маніфест про проголошення війни Порті.

Отже, під час роботи Стамбульської конференції 1876–1877 рр. британській та російській представники досягли компромісу в Східному питанні, причому Р. Солсбері погодився з більшістю положень російського проекту М. Ігнат'єва, який передбачав припинення військових дій, створення двох автономних болгарських князівств, надання широкої адміністративної автономії Боснії та Герцеговині та територіальне розширення Сербії та Чорногорії. Проте цей план урегулювання ситуації на Балканах не було реалізовано через відмову османського керівництва виконувати рішення делегатів провідних країн Європи. Таке завершення міжнародної конференції вказувало на те, що спроби прибічників лібералізації східної політики Уайтхоллу, яких представляли Е. Дербі та Р. Солсбері, домовитися з Росією зазнали невдачі, внаслідок чого чергова спроба британсько-російського компромісу в Східному питанні провалилася. Проте подальший розвиток подій продемонстрував бажання керівництва обох країн спробувати домовитись щодо шляхів урегулювання ситуації на Балканах та Близькому Сході.

Лондонський протокол 1877 р. істотно не вплинув на вирішення Східного питання та на врегулювання ситуації в балканських провінціях султана через відмову турецького керівництва виконувати його положення. Хоч цей важливий документ мав компромісний характер і не передбачав дієвих засобів його виконання, проте він є важливим показником того, що незважаючи на посилення британсько-російських протиріч у Східному питанні, Лондон та Санкт-Петербург намагалися досягти компромісу у вирішенні цієї проблеми, Про це свідчить хід переговорів Дербі-Шувалов. У цьому документі уряди обох країн підтримали рішення Стамбульської конференції 1877–1877 рр. Проте положення Лондонського протоколу 1877 р. не були підтримані османськими правлячими колами, унаслідок чого цей документ залишився нереалізованим. Цей факт указував на те, що

остання мирна спроба врегулювання Східного питання, ініціаторами якої були Великобританія та Росія, провалилася.

Література

1. **История** дипломатии: в 5 т. / [ред. В. М. Хвостов]. – М.: Государственное Издательство Политической Литературы, 1963– . – Т. 2. – 1963. – 820 с.
2. **Международные** отношения на Балканах, 1856–1878 гг. / [отв. ред. В. Н. Виноградов]. – М.: Наука, 1986. – 415 с.
3. **Восточный** вопрос во внешней политике России. Конец XVIII – начало XX в. / [отв. ред. Н. С. Киняпина]. – М.: Наука, 1987. – 434 с.
4. **Виноградов В. Н.** Британский лев на Босфоре / В. Н. Виноградов. – М.: Наука, 1991. – 160 с.
5. **Россия** и Черноморские проливы (XVIII–XX столетия) / [отв. ред. Л. Н. Нежинский, А. В. Игнатъев]. – М.: Международные отношения, 1999. – 560 с.
6. **История** внешней политики России. Вторая половина XIX века (от Парижского мира 1856 г. до русско-французского союза) / [отв. ред. В. М. Хевролина]. – М.: Международные отношения, 1999. – 384 с.
7. **Широкоград А. Б.** Россия–Англия: неизвестная война, 1857–1907 / А. Б. Широкоград. – М.: АСТ, 2003. – 512 с.
8. **Скрицкий Н. В.** Балканский гамбит. Неизвестная война 1877–1878 гг. / Н. В. Скрицкий. – М.: Вече, 2006. – 416 с.
9. **Виноградов В. Н.** Балканская эпопея князя А. М. Горчакова / В. Н. Виноградов. – М.: Наука, 2005. – 302 с.
10. **Широкоград А. Б.** Англия. Ни мира, ни войны / А. Б. Широкоград. – М.: Вече, 2009. – 416 с.
11. **Buckle G.** The Life of Benjamin Disraeli, Earl of Beaconsfield / G. Buckle, W. F. Monypenny. – L.: Murray, 1920–. – Vol. 6. (1876–1881). – 719 p.
12. **Cecil G.** The Life of Robert Marquis of Salisbury / G. Cecil. – L.: Hodder and Stoughton, 1921– . – Vol. 2. – 562 p.
13. **Seton-Watson R. W.** Disraeli, Gladstone and the Eastern Question. A study in diplomacy and party politics / R. W. Seton-Watson. – L.: Macmillan & Co. Limited, 1935. – 590 p.
14. **Millman R.** Britain and the Eastern question, 1875–1878 / R. Millman. – Oxford: Clarendon press, 1979. – 613 p.
15. **Liven D.** Empire. The Russian Empire and Its Rivals from the sixteenth century to the present / Liven D. – New Haven, Conn : Yale University Press, 2001. – 690 p.
16. **Гончаренко А. В.** Сан-Стефанський прелімінарний мирний договір 1878 р. в контексті британо-російських протиріч у Східному питанні / А. В. Гончаренко // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. – Луганськ: ЛНУ імені Тараса Шевченка. – 2008. – № 15. – С.38–50; Його ж. Еволюція британсько-російських протиріч у Східному питанні (листопад 1875 – квітень 1876 рр.) XIX ст. // Сумська старовина. – Суми: СумДУ. – 2009. – №№XXVI–XXVII. – С.92–101. Велика Британія та російсько-турецька війна 1877–1878 рр. // Дриновський збірник. – Харків-Софія: Академічне видавництво ім. проф. Марина Дринова, 2009. – Т.ІІІ. – С.113–123.
17. **Виноградов В. Н.** Дизраэли, Гладстон, Шувалов в канун русско-турецкой войны 1877–1878 гг. / В. Н. Виноградов // Новая и новейшая история. – 1978. – №3. – С.104–123.
18. **Записки** графа Н. П. Игнатъева. 1875–1877 // Исторический вестник. – 1914. – Т.136. – №5. – С. 440–443.
19. **Освобождение** Болгарии от турецкого ига: документы в 3-х тт. / [ред.

С. А. Никитин]. – М.: Изд. АН СССР, 1961– . – Т.1. – 1961. – 715 с. 20. **Архив** внешней политики Российской империи Историко-документального департамента Министерства иностранных дел Российской Федерации (АВПРИ), ф.161, д.550. 21. **Освобождение** Болгарии от турецкого ига. Документы в 3 т. / [ред. С. А. Никитин]. – М.: Наука, 1964– . – Т.2. – 1964. – 646 с. 22. **Манфред А. З.** Образование русско-французского союза / А. З. Манфред. – М.: Наука, 1975. – 376 с. 23. **АВПРИ**, ф.133, оп.470, д.33. 24. **АВПРИ**, ф.133, оп.470, д.33. 25. **Петросян Ю. А.** Османская империя: могущество и гибель. Исторические очерки / Ю. А. Петросян. – М.: Эксмо, 2003. – 416 с. 26. **АВПРИ**, ф.161, д.550. 27. **АВПРИ**, ф.133, оп.470, д.33. 28. **АВПРИ**, ф.133, оп.470, д.35. 29. **АВПРИ**, ф.184, оп.520, д.445. 30. **АВПРИ**, ф.184, оп.520, д.441. 31. **Сборник** договоров России с другими государствами. 1856–1917. / [ред. Е. А. Адамов]. – М.: Госполитиздат, 1952. – 464 с. 32. **АВПРИ**, ф.133, оп.470, д.71, т.1. 33. **АВПРИ**, ф.184, оп.520, д.440.

Гончаренко А. В. Восточный вопрос и британо-российские отношения (декабрь 1876 – апрель 1877 гг.).

Исследованы британо-российские отношения в Восточном вопросе в декабре 1876 – апреле 1877 гг. Особое внимание уделено имперской политике Великобритании и России в Восточном вопросе.

Ключевые слова: Восточный вопрос, Великобритания, Россия, британо-российские отношения

Гончаренко А. В. Східне питання та британсько-російські відносини (грудень 1876 – квітень 1877 рр.).

Досліджено британсько-російські відносини у Східному питанні в грудні 1876 – квітні 1877 рр. Особливу увагу присвячено імперській політиці Великобританії та Росії у Східному питанні.

Ключові слова: Східне питання, Великобританія, Росія, британсько-російські відносини.

Goncharenko A. V. Eastern question and the British-Russian relations (December 1876 – April 1877).

In the article the British-Russian relations in Eastern question in December 1876 – April 1877 was investigated. The main attention is devoted to imperial policy of Great Britain and Russia in Eastern question.

Keywords: Eastern question, Great Britain, Russia, British-Russian relations.